
VAN WIE IS DE TIJD

Luchien Karsten en Cecil Scholten

"Factories exist for the purpose of getting certain quantities of goods made in a certain time. The old artisan worked as it suited him; with the result that consumers generally had to wait for the goods they had ordered from him. The factory is a device for making workmen hurry. The machine revolves so often each minute; so many movements have to be made, so many pieces produced each hour. Result: the factory worker (and at the same time, *mutatis mutandis*, of the office worker) is compelled to know time in its smallest fractions." (A. Huxley¹)

In de industriële samenleving domineert de klok het maatschappelijk leven. Met de komst van het fabriekssysteem is de tijd een schaars goed geworden dat zo economisch mogelijk benut dient te worden. De uitvindingen van het mechanisch uurwerk en het gaslicht stelden de fabrikanten in staat de arbeidstijd naar eigen goeddunken vast te leggen. Maar de handwerkslieden gaven de soevereiniteit over hun eigen tijd niet prijs en beriepen zich daarbij op het natuurrecht. Door zich collectief te organiseren verzetten zij zich tegen de macht van de fabrikanten. De socialistische arbeidersbeweging putte inspiratie uit het werk van utopisten om wettelijke grenzen te stellen aan de arbeidstijd. Uit dat streven is een tijdspolitiek voortgekomen die niet direct op basis van marktoverwegingen, maar op grond van rechtsregels over de lengte van de arbeidsdag moest beslissen. Leidraad bij dat streven was de achturedag. In 1919 werd op grote schaal aan die eis tegemoet gekomen. Sindsdien is verdere verkorting van de arbeidstijd gegoten in de vorm van vakanties en de vrije zaterdag, maar is in het dagelijkse arbeidsritme weinig veranderd. Nu men zich begint te bezinnen op de verhouding tussen arbeidstijd en vrije tijd, tussen

publieke tijd en privé tijd wordt het nodig de drijfveren achter de achturedag bloot te leggen om zicht te krijgen op de contouren van een nieuwe tijdspolitiek.

Beheersing van de tijd

De vroegste vormen van beheersing van de tijd speelden zich af rond de vraag op welk tijdstip belangrijke sociale handelingen moesten worden verricht. Priesters stelden de juiste data vast en reguleerden met een kalender het maatschappelijke verkeer.

"Fast überall in der langen Entwicklung menschlicher Gesellschaften waren Priester die ersten Spezialisten des aktiven Zeitbestimmens bestimmen. In einer späteren Phase, als größere und komplexere Staatsgesellschaften entstanden, teilten sich Priester gewöhnlich die gesellschaftliche Funktion, den Zeitpunkt wichtiger sozialer Tätigkeiten fest zu setzen, in einer oft spannungsreichen Partnerschaft mit weltlichen staatsautoritäten".²

Maar toen er conflicten rezen tussen priesters en vorsten over de feitelijke macht en de strijd ten gunste van de vorsten werd beslecht, kreeg volgens Elias de staat het monopolie over het reguleren van de tijd. Zo consulteerde Julius Caesar, in 46 voor onze jaartelling, wel de *pontifex maximus* bij het verbeteren van de kalender maar hij achtte het de taak van de vorst een goed funktionerend tijdschema op te zetten om openbare activiteiten te synchroniseren.

De beheersing van de dagtijd baarde de vorsten in de Oudheid en de Middeleeuwen nog geen zorgen. Slaven en horigen verrichtten hun werk overeenkomstig het cyclisch patroon van de natuur. Alleen in de kloosters streefden de monniken naar een ritme van het etmaal, waarin op vaste tijdstippen gebedsrituelen werden verricht. Met de uitbreiding van het aantal liturgische korgebeden tot zeven diensten op vaste tijdstippen van het etmaal werd een juiste tijdsbepaling steeds belangrijker. Klokken moesten erop toezien, dat de kloostergemeenschap zorgvuldig omsprong met de tijd als goddelijk gegeven. De klok werd het symbool van harmonie, scandeerde de kanonieke uren en bracht de monniken discipline bij. Thomas van Aquino had in de dertiende eeuw het wateruurwerk al opgevat als een metafoor voor ordening, wetmatigheid en harmonie in kosmos, sociale orde en menselijk leven.

"Et idem apparet in motibus horologiorum et omnium ingeniorum humanorum quae arte fiunt. Sicut autem comparantur artificialia ad artem humanam, ita comparantur omnia naturalia ad artem divinam".³

De uitvinding van het raderuurwerk aan het eind van de dertiende eeuw verlostte de monniken van de zorg omtrent de onbetrouwbaarheid van wateruurwerken. Nu was er een instrument dat op nauwkeurige wijze een juist gebruik van de tijd leverde. Maar de mechanisering van het wereldbeeld had effecten die de clerus zorgen baarde. Langzaam maar zeker voltrok zich een overgang van een theologisch naar een technologisch tijdsbesef. De religieuze en liturgische gewoonten waarmee de tijd in verband werd gebracht werden in twijfel getrokken.

Verstedelijking van de tijd

De overgang naar een technologisch tijdsbesef kwam pregnant naar voren in het gedrag van politieke en economische machthebbers. In 1370 had Parijs een uurwerk gekregen, dat op regelmatige wijze de uren aangaf. Koning Karel V was zo onder de indruk van dit instrument, dat hij soortgelijke uurwerken in zijn paleizen liet aanbrengen. Op zijn bevel moesten alle uurwerken op hetzelfde tijdstip slaan, zodat de mensen er hun sociale leven op konden afstemmen. Geleidelijk aan begonnen welvarende steden hun openbare gebouwen van uurwerken te voorzien. In het mechanische raderuurwerk zagen de gildemeesters en schepenen in de Vlaamse textielsteden een geschikt instrument om het werkvolk te disciplineren. Maar dat riep in de veertiende eeuw al direct conflicten op over de vraag op grond van welk recht de gildemeesters controle op de arbeidstijd konden uitoefenen. Voorschriften over de tijdstippen waarop de werkklok werd geluid als teken van het begin en einde van de werkdag konden de gezellen, die op stukloon werkten, benadelen. Als reactie eisten ze in 1315 in Atrecht verlenging van de arbeidstijd. Maar het streven naar reglementering ging voort. In 1335 kregen de vroede vaders van Amiens het recht om een werkklok in te stellen. In Gent mochten de volders in 1324 een werkklok plaatsen in de buurt van hun werkplaatsen. In 1355 liet de magistratuur van Aire een klok aanbrengen in de wachttorens, die zowel de vastgestelde uren van het begin en het einde van de werkdag aankondigde alsook het stadsbestuur op bepaalde tijdstippen bijeen riep.⁴

De tendens tot economisering van de tijd zette in de loop der eeuwen door. De stadsbevolking raakte gewend aan openbare mechanische tijdsaanduidingen. Volgens de legende ontwikkelde Peter Henlein in het begin van de zestiende eeuw in Neurenberg het eerste zakhorloge. Overal verrezen uurwerkcentra, maar het zwaartepunt kwam te liggen in het welvarende Noord-Europa. De historicus D. Landes verbaast er zich over dat Max Weber in zijn studie over de relatie tussen het protestantisme en kapitalisme deze verschuiving naar het noorden nooit heeft opgemerkt.

"He would surely have seized upon it with delight, for -to para-

phrase his own formula- what the clock was to cloistered ascetics of the Middle Ages, the watch was to the in-the-world ascetics of post-reformation Europe".⁵

Utopie en korte arbeidsdag.

In de zestiende eeuw begonnen humanisten zich zorgen te maken over de invloed die de mechanische raderuurwerken uitoefenden op het maatschappelijke leven. In 1516 publiceerde Thomas More zijn *Utopia* waarin hij het vroeg-kapitalistische Engeland op de korrel nam. Nu het kerkelijk gezag over de tijd dreigde weg te vallen en de gildemeesters de arbeidstijd van de gezellen wilden beheersen om hun eigen gewin na te jagen, werd het tijd voor een wereldlijk gezag de lengte van de arbeidstijd te beperken. Hij stelde zich een harmonieuze gemeenschap voor, waar de vorst de arbeidstijd tot zes uur heeft teruggebracht om de Utopiërs de gelegenheid te geven zich zedelijk en intellectueel te ontplooiën. F. Rabelais volgde in 1535 dit spoor met zijn *Gargantua et Pantagruel*. In een beschrijving van de abdij van Thélème bespot hij de mensen die volgens de klok willen leven. Men moet werken wanneer men wil en naar eigen inzicht.

"Want men verklungelt zijn tijd niet erger dan wanneer men de uren telt. Wat goeds komt er uit voort? De grootste zottigheid ter wereld is, zich te regelen naar het slaan van een klok, in plaats naar de ingeving van zijn gezond verstand en overleg".⁶

De spot over het diktaat van de klok nam de angst ervoor niet weg. In 1623 verscheen *Civitas Solis* van Campanella die pleitte voor een arbeidsdag van vier uur om de Solariërs tijd te verschaffen voor onderwijs en ontwikkeling. Dezelfde gedachte werkte de pedagoog A. Comenius in 1651 uit in een onderwijsplan voor een hogeschool in Sarospatak. Hij stelde daarin voor de studenten acht uur te laten besteden aan studie, acht uur aan slapen en acht uur aan ontspanning en andere stichtelijke activiteiten. In een aantal andere werken herhaalde hij de gedachte, dat een indeling van het etmaal overeenkomstig het heilige getal drie een harmonieus leven tot gevolg zou hebben. Daarmee werd hij de vader van het achturenprincipe, dat niet voor leerlingen maar voor alle volwassenen zou moeten gelden. Het mechanische uurwerk werd daarbij echter niet alleen gezien als instrument om de etmaalindeling te reguleren maar werd ook het symbool van goddelijke harmonie.

Net als Comenius gebruikte G.W. Leibniz in 1669 het uurwerk als metafoor om de harmonie tussen goddelijke en natuurlijke orde uit te drukken. God schiep een gepraestabiliseerde harmonie van het universum waarna alles volgens eigen wetten en regels verliep onder zijn wakend oog. Binnen deze harmonie is het bewuste menselijke ingrijpen ingepast in het

door god geschapen teleologisch universum. Dergelijke voorstellingen waren pogingen om de nieuwe wetenschappelijke inzichten in de wetten der natuur in overeenstemming te brengen met de geloofsovertuiging. Het was niet langer het kerkelijk gezag maar de menselijke rede, die de mens in staat stelde kennis en inzicht te verwerven in deze gepraestabiliseerde harmonie.

Met de politieke veranderingen in het zeventiende eeuwse Engeland, die aan de handelsbourgeoisie meer bewegingsvrijheid verschafte en de macht en het gezag van de vorst inperkte, verdween de behoefte aan zo'n harmoniebegrip naar de achtergrond. De komst van de Industriële Revolutie met de stoommachine en het fabriekssysteem doorbrak het oude wereldbeeld van een gepraestabiliseerde harmonie. De markt werd het nieuwe principe dat de sociale orde reguleerde. Voor het vaststellen van de lengte van de arbeidsdag had dit ingrijpende gevolgen.

Markt en individuele arbeidstijd

J. Locke was de belangrijkste promotor van de opvatting, dat de markt het coördinatie-mechanisme van de sociale orde is. In zijn *Two treatises on government* (1689) lanceerde hij het moderne natuurrechtdenken als grondslag voor de burgerlijke samenleving. Gedreven door de neiging tot vreedzame omgang met anderen zijn de mensen ertoe overgegaan op basis van contracten een staatsbestel in te richten ter handhaving van recht en orde. De staat is er om de natuurrechten van de burger: "lives, liberties and estates which I call by the general name - property" te beschermen. Eigendom betekende zowel het recht op vrijheid als op veiligheid en bescherming. Het individu bewerkstelligt die vrijheid omdat hij de vrije beschikking heeft over zichzelf. "Every man has a property in his own person. Thus nobody has any right to it but himself".⁷ Door arbeid verwerft hij eigendom om in zijn levensonderhoud te voorzien. Niet als slaaf of horige maar als vrij mens verruilt het individu zijn arbeidskracht tijdelijk tegen loon. "A free-man makes himself a servant to another by selling him for a certain time, the service he undertakes to do, in exchange for wages he is to receive [.....] yet it gives the Master but a Temporary Power over him, and no greater, than what is contained in the Contract between them".⁸ Op grond van dit uitgangspunt krijgt de knecht het recht naar eigen inzicht te beslissen over de lengte van zijn arbeidsdag. Op de arbeidsmarkt komt hij met de heer zijn arbeidstijd en loon overeen, waarna op grond van de bestaande machtsverhoudingen de heer zich de resultaten van de verrichte arbeid toeëigent.

Het moderne natuurrecht legitimeerde op deze wijze het verzet tegen gilde voorschriften en gezellenbonden die de lonen en arbeidstijden op grond van tradities regelden. De politiek steunde dit verzet vanuit mercantilistische belangen om de export te bevorderen. De markt moest

ongehinderd zijn gang kunnen gaan. De gilden werden onderdrukt en de komst van het fabriekssysteem vergrootte de maatschappelijke tegenstellingen. Conflicten over de arbeidstijd konden niet uit blijven.

De economisering van de tijd

Het fabriekssysteem is zijn opmars begonnen in de Engelse textielnijverheid in de achttiende eeuw. Verbeteringen in de spin- en weeftechniek en invoering van de stoommachine maakten concentratie van arbeidskrachten op één werkplek economisch aantrekkelijk. Voorheen konden fabrikanten op de textielproductie in een thuisnijverheid, verspreid over de regio, weinig toezicht uitoefenen. De mechanisering in de fabrieken leidde tot vereenvoudiging van de arbeid, waardoor steeds meer vrouwen en kinderen ingezet konden worden. De invoering van het gaslicht, dat Argand in 1782 had uitgevonden, maakte verlenging van de werktijd in de textielindustrie mogelijk. Er verrezen textielsteden waar de verpauperde landbouwbevolking werk vond in de fabrieksarbeid. Artsen, geestelijken, politici en sociaal bewogen fabrikanten begonnen echter te protesteren tegen de onmenselijke arbeidsomstandigheden, waaronder vrouwen en kinderen moesten werken.

In 1817 publiceerde de textielabrikant Robert Owen een voordracht waarin hij opriep deze ontwikkeling naar grote industriesteden te keren en nieuwe gemeenschappen op te zetten, waarin de mensen hun verbondenheid met de natuur konden beleven door naast mechanische arbeid ook handarbeid te verrichten. In tegenstelling tot de industriesteden, waar men tien tot zestien uur per dag werkte, zou in deze nieuwe gemeenschappen de harmonie tussen leven en werken worden hersteld door de arbeidstijd voor jong en oud tot acht uur te beperken. "The parents will be healthy and pleasantly occupied not more than eight hours in the day".⁹ Owen wierp zich op als een geseclariseerde Comenius. In de achturedag zag hij een rationele etmaalindeling, die de ouders de gelegenheid gaf hun kinderen op te voeden en de volwassenen tijd liet voor ontplooiing en gemeenschapsleven. zijn utopische voorstelling vond niet direct veel weerklank. Pas toen in 1824 de *Combination Acts* werden afgeschaft en er werkliedenverenigingen verrezen groeide het streven naar vermindering van vrouwen- en kinderarbeid. In 1833 lanceerde Owen tezamen met anderen opnieuw een plan om tot invoering van de achturedag te komen. De opstellers van de **Catechism of the Society for promoting National Regeneration** stelden dat de technische vooruitgang arbeidstijdverkorting economisch mogelijk maakte. Dit keer sloeg het voorstel wel aan. Verscheidene politici dienden wetsvoorstellen in om de arbeid van kinderen en vrouwen te beperken. Dit leidde in 1847 tot aanvaarding van een wet, die de tienuredag in de textielindustrie verplicht stelde. Marx roemde de wet als een praktische triomf en een overwinning van een beginsel. Het liberalisme dat de fabrikanten predikten om het marktmechanisme vrij spel

te geven, werd door politiek ingrijpen aan banden gelegd. Onder vakverenigingen groeide het vertrouwen in het recht, ook al werden de wettelijke voorschriften uitgevaardigd door regeringen die niet op basis van algemeen kiesrecht waren gekozen. De socialistische werkliedenverenigingen, verbonden in de eerste internationale, besloten in 1866 op voorstel van Marx het streven naar de wettelijke achturedag boven aan de agenda te zetten als een voorwaarde zonder welke alle andere strevingen naar verbetering en emancipatie moesten mislukken.¹⁰ Aanvankelijk legde die eis het economisch liberalisme weinig belemmeringen in de weg. De landbouwcrises en de daaropvolgende Grote Depressie dwongen vakverenigingen in het defensief en de eis tot arbeidstijdverkorting verdween enige tijd van het strijdtoneel.

Disciplinisering van de tijd.

Met het doorzetten van het fabriekssysteem kwam er een nieuwe beeldspraak over de maatschappelijke vooruitgang in zwang. De stoommachine met zijn temperatuur- en stoomdrukregelaar stond als een zichzelf regulerend technisch systeem model voor een dynamische samenleving die - mits aan zichzelf overgelaten - haar evenwicht wist te vinden. Dit denken weersprak de metafoor van een statisch vóórgeprogrammeerd uurwerk.¹¹

Om de machines optimaal te laten draaien voerden fabrikanten fabrieksreglementen in die van de arbeidersbevolking punctualiteit en gehoorzaamheid verlangden. Zij keerden zich niet alleen tegen de staat die met wettelijke maatregelen aan de economisering van de tijd grenzen stelde maar ook tegen levensgewoonten van handwerkslieden die niet pasten bij de cadans van de machine.

Eén van die leefpatronen betrof de 'Blauwe Maandag'.¹² Haar geschiedenis wordt in verband gebracht met de Middeleeuwse gewoonte om op maandag vóór aanvang van de vastentijd vrij te nemen. Handwerkslieden wisten deze gewoonte uit te breiden tot meerdere maandagen: blauwe maandag werd synoniem met 'verloren maandag'. Op deze dag gingen zij naar het badhuis, regelden hun onderlinge verplichtingen en begeleidden hun rondtrekkende metgezellen naar andere betrekkingen.¹³ Terwijl ten tijde van de reformatie het aantal katholieke feestdagen onder druk kwam te staan, nam de behoefte aan het maandag houden toe, hoewel dat niet de gehele dag behoefde te bestrijken. Waarom deze gewoonte met de kleur blauw in verband werd gebracht, is onduidelijk. Mogelijkerwijze wilde het zoveel zeggen als een heilige rustdag houden, meestal na een kerkfeest op zondag. Blauw stond ook voor 'leeg' (een onechte arbeidsdag) en 'vruchteloos'. In de volkstraditie zou de maandag een slechte dag zijn geweest om met werken te beginnen. Verder veronderstelt H.F. Singer dat het toenemen van het 'maandag houden' samenhang met sociale veranderingen,

die zich in de zeventiende en achttiende eeuw voltrokken. Hij acht het aannemelijk dat de gezellen blauw als kleur voor trouw aan eigen standsbewustzijn gebruikten.¹⁴

Landelijke overheden verzetten zich tegen gezellenverenigingen, die het maandag-houden in praktijk brachten, uit angst voor bras- en vechtpartijen.¹⁵ Gildemeesters lijken deze gewoonte oogluikend te hebben toegestaan. De patriarchale arbeidsverhoudingen verhinderden, dat zij zich van het maandag-houden konden distantieren. Maar met de opkomst van fabrieken veranderden de sociale verhoudingen en raakte de blauwe maandag in diskrediet. Sommige vakverenigingen begonnen zich te verzetten tegen drankmisbruik op maandag en het misbaar dat dit teweeg bracht. In Engeland werkte de christelijk-puriteinse opvoeding door in het sociale gedrag dat de bonden van hun leden verlangden. Zij raakten gevoelig voor het streven van geestelijken en politici de 'illegale' blauwe maandag in te ruilen voor een 'legale' vrije zaterdagmiddag. Kerkelijke zondagsscholen organiseerden op zaterdag uitstapjes om de handwerkslieden te tonen hoe zo'n vrije middag moest worden besteed. Van fabriekantenzijde werd deze aanpak toegejuicht, omdat het een overzichtelijke regeling van de arbeidstijden, vrij van wisselvalligheden veroorzaakt door de blauwe maandag, mogelijk maakte. Bovendien draaiden de stoommachines maar een bepaald aantal uren per dag en dan moest het werkvolk op de fabriek zijn. De frontale aanval op de blauwe maandag, die in de tweede helft van de negentiende eeuw in Engeland om zich heen greep, heeft volgens Reid inbreuk gepleegd op de feitelijke levensstijl en cultuurpatronen van de handwerkslieden. Het synchrone verloop van inspanning en ontspanning, werken en vermaak werd doorbroken. De economisering van de tijd, die het kapitalistische productieproces oplegde, eiste een strenge scheiding tussen arbeid en vrije tijd. Het gevolg van deze ontwikkeling was, dat "half day was given in exchange for a whole one; in submitting to the norms of industrial capitalism the relation of a proper balance between work and pleasure was lost".¹⁶

Vakverenigingen zwichtten voor deze druk, niet omdat zij de disciplinerende van arbeidstijd verdedigden als maatschappelijk aanvaard rationaliseringsproces, maar als cultureel rationalliseringsproces. Het maandag-houden paste steeds minder in hun streven naar een beschaafd gedrag van hun leden. Nederland week in dit patroon niet af, ook al kwam de ontwikkeling wat later op gang. Zo liet de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerksbond (A.N.D.B.) in 1895 weten dat men zich aan de volgende voorschriften had te houden:

1. Houdt geen maandag
2. Komt zoveel mogelijk stipt op tijd
3. Werkt zo geregeld mogelijk door
4. Eet niet voor of na het schaftuur
5. Wascht terdege de handen, alvorens te gaan eten

6. Maakt van den schaftijd geen gebruik om sterken drank te drinken
7. Zorgt precies op tijd weer te werken."¹⁷

Dergelijke voorschriften hadden tot doel de eendracht onder de handwerkslieden te versterken, zodat zij tegenover de fabrikanten één front konden vormen en verwijten van onmaatschappelijk gedrag konden ontzenuwen. Stiptheid maakte economische rechtvaardiging van arbeidstijdverkortung plausibel. Maar het doel bleef meer vrije tijd verwerven voor eigen culturele ontwikkeling. Zulke eigen regels vielen dan ook niet te rijmen met de disciplineringsmaatregelen die de fabrikanten namen. Na het internationaal herstel van de economie rezen hierover ook spoedig conflicten. In Amerika werden de effecten van nieuwe disciplineringsmaatregelen het eerst zichtbaar.

Strijd om de tijd

De Amerikaanse economie ontwikkelde zich aan het eind van de tachtiger jaren voorspoedig. Engeland werd als werkplaats van de wereld van de troon gestoten. De Amerikaanse industrie onderging door de toenemende binnenlandse en buitenlandse afzetmogelijkheden een proces van schaalvergroting. Massafabrikage werd een vertrouwd verschijnsel. Nieuwe produktietechnieken en organsatiemethoden deden hun intrede. Intensivering van het arbeidstempo, scherper toezicht op de werkzaamheden en veranderingen in de beloningsstructuur waren middelen om de arbeidsdiscipline aan te scherpen. F.W. Taylor werd de wegbereider van deze nieuwe bedrijfsaanpak. Het moderne fabriekssysteem trok een scheidslijn tussen denken en doen, planning en uitvoering en verdrong oude arbeidsgewoonten, die in goed overleg tot stand waren gekomen. De Amerikaanse vakbeweging begon zich tegen deze ontwikkeling te verzetten en verdedigde opnieuw de achturedag als middel om de werkloosheid te bestrijden die men als gevolg van technologische vernieuwingen begon te vrezén. Bovendien wilde zij de balans tussen arbeid en vrije tijd rechtzetten. In Europa werden deze uitgangspunten door de Tweede Internationale tijdens haar oprichtingsvergadering in 1889 overgenomen. Daaraan voegde zij toe, dat op één mei de socialistische arbeidersorganisaties voor invoering van de wettelijke achturedag zouden demonstreren.

Op één mei 1890 vonden overal in Europa en Amerika protestbijeenkomen plaats. Zij brachten een internationale achturenbeweging op gang, die telkenjare haar streven met veel luister bijzette. Daarnaast voerden goed georganiseerde bonden van geschoolde handwerkslieden akties om de achturedag af te dwingen. In 1893 verklaarde de Tweede Internationale tijdens haar congres in Zürich wat het doel van de akties was:

"The Eight Hours Day is one of the most important preliminary steps

towards the ultimate emancipation for the bettering of their conditions.

The Eight Hour will lessen the number of unemployed, improve the quality of the work, raise wages and increase the purchasing power of the workers.

The Eight Hour Day will elevate family life, destroyed by capitalism, and will make better care of the children possible.

The Eight Hour Day will increase health, strength, intelligence and morality of the people.

The Eight Hour Day will assure the working-class leisure for Trade Union and political organisation and work: it is only then that political rights and freedom will become really useful and effective for the social emancipation of the people.

The struggle for the Eight Hours Day must be carried on in all countries, for it is only by the international legislative of the Eight Hours Day that it can be permanently secured, and its beneficent effects realised".¹⁸

De nationale vakorganisaties en partijen bepaalden zelf hoe zij aan dit doel gestalte moesten geven. In Nederland organiseerden het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (N.V.V.) en de Sociaal-Demokratische Arbeiderspartij (S.D.A.P.) vanaf 1907 nationale protestmeetings voor de wettelijke tienurendag met als doel de algemene invoering van de achturedag. Gezien de bestaande arbeidsverhoudingen en de lange arbeidsdagen werd de eis tot directe invoering van de achturedag nog als te utopistisch van de hand gewezen. Maar men was er van overtuigd, dat met een reformistische politiek die streefde naar wettelijke maatregelen grenzen gesteld konden worden aan de vrijheid van de fabrikanten om naar eigen inzicht met de arbeidstijd om te springen. Men moest de wetgever wel te hulp roepen omdat de macht van vakorganisaties onvoldoende was om op eigen kracht aan die vrijheid over de gehele linie op effectieve wijze paal en perk te stellen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden vormen van het Taylorisme op grote schaal ingevoerd. Het verzet groeide en toen de Russische en Duitse Revoluties de sociale onrust aanwakkerden, kon inwilliging van de achturen eis niet uitblijven. Binnen het kader van de oprichting van de Volksbond werd het plan opgenomen een Internationale Arbeids-Organisatie (I.A.O.) te stichten. De oprichtingsvergadering vond plaats in Washington in oktober 1919. Daar namen regeringsgedelegeerden en vertegenwoordigers van nationale vakorganisaties en werkgeversorganisaties met bijna algemene stemmen een achturenconventie aan, die uitging van een maximale achturedag en een werkweek van 48 uren in de industrie. Hoewel veel regeringen onder ratificering van deze conventie probeerden uit te komen, raakte de achturedag tijdens het interbellum steeds meer ingeburgerd.

De Krisis en de Tweede Wereldoorlog trokken echter een streep door

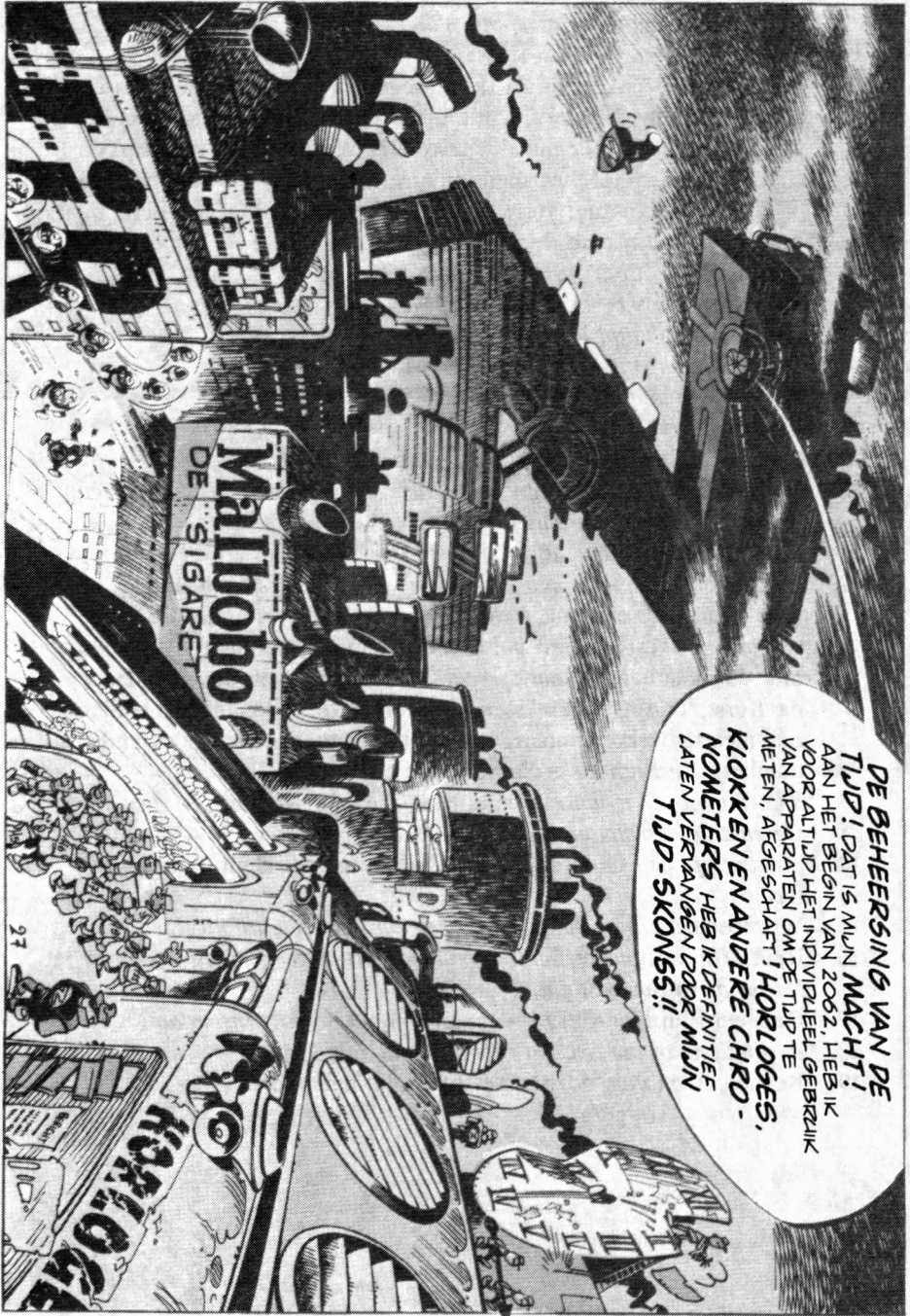
de rekening. De wederopbouw kwam tot stand op basis van lange werkweken. Pas aan het eind van de vijftiger jaren gingen er stemmen op, die pleitten voor verdere arbeidstijdverkorting. Dankzij nieuwe technologische ontwikkelingen bleek de arbeidsproductiviteit zo snel te stijgen dat dit zonder verlies aan productie en inkomen kon worden doorgevoerd. Het belang van arbeidstijdverkorting werd voal gezocht in compensatie voor de intensivering van de arbeid. De vrije zaterdag en vakanties werden een normaal verschijnsel. Het dagelijkse bestaan bleef echter onderworpen aan de cadans van de machine: zij ketende de synchronisatie van het leven aan het machinetempo. De vrije tijd werd meer ervaren als consumptietijd voor recreatie dan als moment voor vorming en ontwikkeling die de sociaal-demokraten propageerde verbleekten. Maar niet iedereen deed er het zwijgen toe.

Vrouwenorganisaties begonnen te protesteren tegen de dominante rol van de arbeidstijd over de vrije tijd, van de publieke tijd over de privé tijd. Zij wilden een rechtvaardige verdeling van binnen- en buitendienst tussen de beide sexen en eisten de invoering van de vijfurendag om dat te bewerkstelligen. Hun stem dreigde echter verstikt te raken in het geweld van de discussies over bestrijding van werkloosheid die sinds 1973 structureel was toegenomen, en de twijfel over de economische uitvoerbaarheid van arbeidstijdverkorting. Maar de tijdelijke stilstand in de bespreking van dit onderwerp betekent niet, dat het probleem is opgelost. De nieuwe tijdspolitiek die de vrouwen nastreven, vraagt om heroriëntatie op de doelstellingen van de westerse samenleving. Doeleinden van humanisering en werkloosheidsbestrijding zijn geen vraagstukken die onafhankelijk van elkaar kunnen worden aangepakt. Zoals de politiek in 1918-1919 ingreep om de arbeidstijd op wettelijke wijze te regelen, Zo zal zij ook nu een eigen koers moeten uitstippelen die meer omvat dan een een aanpak van de economische problemen.

J.M. Keynes waarschuwde er in 1930 reeds voor, dat men algemene maatschappelijke vraagstukken niet moet verenigen tot economische problemen: "do not let us overestimate the importance of the economic problem, or sacrifice to its supposed necessities other matters of greater and more permanent significance". Hij aarzelde niet zich te midden van de economische crisis in meer utopische zin voor te stellen hoe de wereld er over honderd jaar uit zou zien. Gelet op de technologische ontwikkelingen achte hij arbeidstijdverkorting vanzelfsprekend, om de primaire behoefte aan werk, die elk mens eigen is, te bevredigen. "For many ages to come the old Adam will be so strong in us that everybody will need to do *some* work if he is to be contented." Om aan die behoefte tegemoet te komen en het werk dat over blijft zo eerlijk mogelijk te verdelen, deed hij een radicaal voorstel: "Three-hour shifts or a fifteen-hour week may put off the problem for a great while. For three hours a day is quite enough to satisfy the old Adam in most of us!"¹⁹ Terecht hebben de vrouwenorganisaties gesteld dat datzelfde verlangen ook voor Eva geldt. In het licht

van wat Keynes zich voorstelde is hun vijfuren-eis nog een bescheiden utopie en stelt zij de samenleving voor de uitdaging een nieuwe tijdspolietiek te ontwikkelen die antwoord moet geven op de vraag van wie de tijd eigenlijk is.

1. Huxley, *Time and the machine*, 122-123.
2. Elias, *Über die Zeit*, 20.
3. "En hetzelfde is te zien in de bewegingen van de uurwerken en alle andere ingenieuze apparaten die door mensenhand gemaakt worden. Zoals nu éénmaal kunstmatig vervaardigde voorwerpen zich verhouden tot het menselijk vermogen, zo verhouden zich de dingen der natuur tot het goddelijk vermogen." Geciteerd bij Maurice *Die deutsche Räderuhr*, 6.
4. Vgl. Le Goff, *Pour un autre Moyen Age*, 69-72. Zie ook Pley *De sneeuwpoppen van 1511*, 323-324.
5. Landes, *Revolution in time*, 92.
6. Rabelais, *Gargantua en Pantagruel*, 145-146.
7. Locke, *Two treatises on government II*, paragraaf 27.
8. Locke, *op cit.*, 85.
9. Owen, *London Newspaper*, 14 augustus 1817.
10. Marx, *Instruktionen für die delegierten des Provisorischen Zentralrats zu den einzelnen Fragen*.
11. Vgl. Maurice, *op cit.*, 16
12. De zogenaamde kopermaandag was de eerste maandag na Driekoningen, een dag waarop in eerste instantie door de typografen feest gevierd werd (kopperken = smullen). Tesamen met de maandag bij aanvang van de vastentijd en de maandagen na Kerst, Pasen en Pinksteren waren deze dagen de aanleiding om niet te werken, maar om feest te vieren (blauwe maandag houden). *De Katholieke Encyclopaedie (1950-1952)*.
13. Vgl. Singer, *Der blaue Montag*, 18. Zie ook Koehne, *Studien zur Geschichte des blauen Montags*, 270-275.
14. Singer, *op cit.* Ook in de kleding kwam de kleur blauw vaak terug.
15. Vgl. Reulecke, *Vom blauen Montag zum Arbeiterurlaub*, 210.
16. Reid, *The decline of Saint Monday 1766-1876*, 101. Vgl. Kaplow, *La fin de la Saint-Lundi*, 2.
17. Geciteerd bij Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 87.
18. *Resolutions of the Second International Zürich*, 5.
19. Keynes, *Economic possibilities for our grandchildren*, 328-329.

**DE BEHEERSING VAN DE
TIJD! DAT IS MIJN MACHT!
AAN HET BEGIN VAN 2062, HEB IK
VOOR ALTIJD HET INDIVIDUEEL GEBRUIK
VAN APPARATEN OM DE TIJD TE
METEN, AFGESCHAFT! HOROLOGES,
KLOKKEN EN ANDERE CHRO-
NOMETERS HEB IK DEFINITIEF
LATEN VERVANGEN DOOR MIJN
TIJD-SKONKSS!!**

Een blik in de toekomst? Uit: Robbedoes en Kwabbernoot, "De terugkeer van Z"
(Uitgeverij Dupuis)